

مرزهای حضور اجتماعی زنان از دیدگاه وحيانی

یاسمن لک خسروی¹

چکیده

این پژوهش به بررسی نقش باورهای فرهنگی در شکل‌گیری پوشش زنان در جوامع معاصر از منظر قرآن، سنت و فقه اسلامی می‌پردازد. هدف اصلی، تبیین مبانی دینی و اجتماعی حجاب و حدود تعامل زنان در عرصه‌های مختلف است. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع قرآنی، روایی، فقهی و مطالعات میدانی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که حجاب به عنوان ابزاری برای حفظ کرامت زن و امنیت اجتماعی در اسلام مطرح شده و مشارکت زنان در فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی با رعایت ضوابط شرعی مجاز است. همچنین، تفاوت‌های حقوقی زن و مرد در برخی حوزه‌ها مانند شهادت و ارث، مبتنی بر مسئولیت‌های مالی مردان توجیه شده است.

کلیدواژه‌ها: باورهای فرهنگی، حجاب، زنان، مشارکت اجتماعی، قرآن.

1. طلبه پایه چهارم، مدرسه علمیه امام خمینی رحمه الله علیه، کرمانشاه.

در جوامع معاصر، پوشش زنان به عنوان یکی از جلوه‌های بارز باورهای فرهنگی و دینی، همواره مورد توجه پژوهشگران حوزه‌های مختلف بوده است. این پژوهش با تمرکز بر نقش باورهای فرهنگی در شکل‌گیری پوشش زنان، به بررسی مبانی قرآنی، سنتی و فقهی این موضوع می‌پردازد. در سال‌های اخیر، مطالعات متعددی به بررسی حجاب از منظرهای گوناگون پرداخته‌اند، از جمله تحقیقاتی که به تأثیر عوامل اجتماعی و تاریخی بر پوشش زنان اشاره کرده‌اند، مانند مطالعه فلور (۱۳۷۸) درباره پوشش زنان در عصر قاجار. با این حال، کمتر پژوهشی به صورت جامع به تبیین ارتباط بین باورهای دینی و الگوهای پوشش در جوامع معاصر پرداخته است. اهمیت این پژوهش در آن است که با ارائه تحلیلی نظام‌مند از منابع دینی و فقهی، می‌تواند به درک بهتری از جایگاه حجاب در اسلام و تأثیر آن بر رفتارهای اجتماعی زنان منجر شود. نوآوری این تحقیق در ترکیب روش‌های تحلیلی متن‌محور با بررسی‌های میدانی برای ارائه تصویری دقیق‌تر از موضوع است. سوال اصلی این پژوهش آن است که باورهای فرهنگی چگونه بر شکل‌گیری پوشش زنان در جوامع معاصر تأثیر می‌گذارند؟ در راستای این پرسش، سوالات فرعی دیگری نیز مطرح می‌شوند، از جمله: مبانی قرآنی و روایی حجاب چیست؟ حدود تعامل زنان در عرصه‌های اجتماعی چگونه تعریف شده است؟ و تفاوت‌های حقوقی زن و مرد در این زمینه چه توجیهاتی دارد؟ ساختار مقاله به گونه‌ای طراحی شده که ابتدا به مبانی قرآنی حضور اجتماعی زنان می‌پردازد، سپس حدود تعامل زن و مرد در اجتماع را بررسی می‌کند، و در نهایت، تفاوت‌های حقوقی و تکلیفی را تحلیل می‌نماید. در این پژوهش، مفاهیمی مانند «حجاب»، «مشارکت اجتماعی»، و «باورهای فرهنگی» به ترتیب به معنای پوشش شرعی زنان، حضور فعال زنان در عرصه‌های مختلف جامعه، و مجموعه اعتقادات و ارزش‌های دینی و اجتماعی تعریف می‌شوند که بر رفتارهای فردی و جمعی تأثیر می‌گذارند. این مفاهیم به عنوان چارچوب نظری پژوهش، امکان تحلیل دقیق‌تر رابطه بین باورهای دینی و الگوهای پوشش را فراهم می‌کنند.

۱. مبانی قرآنی حضور اجتماعی زنان

بررسی حضور اجتماعی زنان در قرآن کریم نشان می‌دهد که نگاه و حیانی به نقش اجتماعی زنان، نگاهی تکریم‌آمیز و مسئولانه است. آیات متعددی در قرآن به صورت مستقیم یا ضمنی به مشارکت زنان در امور اجتماعی، عبادی و سیاسی اشاره دارد. برای تحلیل دقیق‌تر این نقش، نمونه‌هایی از این آیات به همراه تفسیر آن‌ها از سوی مفسران بزرگ انتخاب شده‌اند. البته باید توجه داشت که آیات دیگری نیز در این زمینه وجود دارد و آیات ذکر شده در این بخش صرفاً به عنوان نمونه‌هایی برای بررسی آورده شده‌اند.

۱.۱ آیات مربوط به مشارکت زنان در امور اجتماعی

قرآن کریم در آیات متعددی به نقش اجتماعی، دینی و فرهنگی زنان مؤمن اشاره کرده است. این آیات بیانگر آن‌اند که زنان همانند مردان، مسئولیت‌هایی در قبال جامعه دارند و حضورشان در عرصه‌های مختلف اجتماعی با رعایت اصول شرعی، مشروع و قابل قبول است. البته تعداد آیات مرتبط با این موضوع بسیار بیش از مواردی است که در این بخش آمده‌اند؛ اما برای اختصار و تمرکز بر نمونه‌های برجسته، موارد زیر انتخاب شده‌اند که هر یک جنبه‌ای از مشارکت اجتماعی زنان را نشان می‌دهند:

بیعت زنان با پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)، هجرت زنان در راه خدا، امر به معروف و نهی از منکر. این آیات نه تنها بر جایگاه زن به عنوان فردی مستقل در پذیرش مسئولیت‌ها تأکید دارند، بلکه زمینه‌هایی را برای مشارکت زنان در ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی جامعه اسلامی فراهم می‌کنند.

۱.۱.۱ بیعت زنان با پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)

- آیه ۱۲ سوره ممتحنه:

«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا...».

ترجمه: «ای پیامبر! هنگامی که زنان مؤمن نزد تو آیند تا با تو بیعت کنند...».

بیعت زنان با پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) در آیه ۱۲ سوره ممتحنه، تنها یک پیمان شخصی و اعتقادی نبود، بلکه نوعی تعهد اجتماعی و دینی تلقی می‌شود که نشان‌دهنده آمادگی زنان برای پذیرش مسئولیت‌های شرعی و ایفای نقش فعال در شکل‌گیری جامعه اسلامی است.

این بیعت را نشانه‌ای از تأیید زن بر اصول عقیدتی، اخلاقی و التزام عملی به قواعد اجتماعی دین دانسته و آن

را یکی از مصادیق بارز مشارکت مشروع زنان در ساختار امت اسلامی معرفی می‌کند. (علامه طباطبایی، ج ۱۹، ص ۲۳۴)

۲.۱.۱ هجرت زنان در راه خدا

- آیه ۹۷ سوره نحل:

«مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّن ذَكَرٍ أَوْ أَنثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً...».

ترجمه: «هرکس کار شایسته‌ای انجام دهد، خواه مرد یا زن، در حالی که مؤمن است، او را به حیاتی پاک زنده میداریم...».

هجرت زنان مؤمن در صدر اسلام، همان‌گونه که در آیه ۹۷ سوره نحل مطرح شده، تنها یک حرکت فردی یا همراهی خانوادگی نبود، بلکه نشانه‌ای از مسئولیت‌پذیری اجتماعی و حضور آگاهانه آنان در مسیر تحقق اهداف دینی و اجتماعی جامعه اسلامی بود.

شهید مطهری بر این نکته تأکید می‌کند که همراهی زنان با مردان در هجرت، نمادی از حق مشروع آنان در مشارکت در تحولات بزرگ اجتماعی و دینی است؛ حضوری که برخاسته از ایمان، اختیار و التزام عملی به اصول اسلامی است و نقشی اساسی در پیشبرد تمدن نوپای اسلامی ایفا کرده است. (مرتضی مطهری، ص ۱۱۵)

۳.۱.۱ امر به معروف و نهی از منکر

- آیه ۷۱ سوره توبه:

«وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...».

ترجمه: «مردان و زنان مؤمن، دوستان یکدیگرند؛ به کارهای پسندیده وا میدارند و از کارهای ناپسند باز میدارند...».

آیه ۷۱ سوره توبه که به مسئله امر به معروف و نهی از منکر توسط مؤمنان و مؤمنات می‌پردازد، از منظر بسیاری از مفسران، نشانه‌ای از مسئولیت اجتماعی مشترک میان زن و مرد در قبال اصلاح جامعه است. این آیه را به عنوان سندی قرآنی تلقی می‌کند که بر پایه آن، زنان نیز همچون مردان، موظف به مشارکت فعال در فرآیند هدایت و نظارت اجتماعی هستند. این مشارکت نه تنها نشانه حق حضور زن در صحنه‌های اجتماعی، بلکه بازتاب‌دهنده اعتماد اسلام به توان تربیتی و اصلاح‌گرانه‌ی او در جامعه اسلامی است. (آیت الله مکارم

۲.۱ تفاسیر آیات کلیدی

۱. آیه ۳۵ سوره احزاب:

«إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ... أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا».

ترجمه: «مسلمانان و مسلمانان، مردان و زنان مؤمن... خداوند برای همه آنان آمرزش و پاداشی بزرگ فراهم ساخته است».

آیه ۳۵ سوره احزاب که در آن صفات مؤمنان و مؤمنات در کنار یکدیگر ذکر شده‌اند، به روشنی بر تساوی زن و مرد در بهره‌مندی از آمرزش الهی و اجر عظیم تأکید دارد.

طبرسی با تحلیل این آیه، به این نکته اشاره می‌کند که معیار ارزش‌گذاری در نگاه قرآن، جنسیت نیست، بلکه ایمان، تقوا و عمل صالح است. این تساوی در پاداش و مسئولیت، نشانه‌ای از جایگاه برابر زن و مرد در تکالیف فردی و اجتماعی است و مشارکت فعال زنان در مسیر کمال انسانی و تحقق اهداف دینی را امری بدیهی و مورد تأیید متون وحیانی می‌نمایاند. (طبرسی، ج ۸، ص ۵۴۶)

۱. آیه ۱۹۵ سوره آل عمران:

«فَأَسْتَجِبْ لَهُمْ رُبُّهُمْ أَلَّا أَضِيعَ عَمَلَ عَمَلٍ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنُفِيَ...».

ترجمه: «پروردگارشان دعای آنان را اجابت کرد که من عمل هیچ صاحب عملی از شما را، زن یا مرد، تباه نمی‌کنم...».

آیه ۱۹۵ سوره آل عمران، که در آن خداوند وعده می‌دهد عمل هیچ زن و مرد مؤمنی را ضایع نمی‌کند، گویای نگاه ارزشی اسلام به تلاش‌های انسانی فارغ از تفاوت‌های جنسی است. علامه عبدالله جوادی آملی این آیه را دلیلی روشن بر تأیید مشارکت زن در همه عرصه‌های عبادی، اخلاقی و اجتماعی می‌داند؛ حضوری که با حفظ هویت مستقل زن و بر پایه ایمان و اخلاص معنا می‌یابد. از این منظر، زن در فرهنگ اسلامی نه تنها موجودی تابع یا فرعی نیست، بلکه شخصیتی مستقل و دارای حق کنش‌گری در نظام معنوی و اجتماعی تلقی می‌شود. (عبدالله جوادی آملی، ص ۸۹)

۲. حدود تعامل زن و مرد در اجتماع از منظر قرآن و سنت

تنظیم روابط زن و مرد در فضای اجتماعی، یکی از دغدغه‌های مهم شریعت اسلامی است. آموزه‌های قرآنی و

جمله آیت‌الله بیات زنجانى در کتاب «رساله نوین»، با اشاره به اصل تساوى کرامت انسانی زن و مرد در آیه «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات: ۱۳)، خواستار بازنگرى در این حکم از منظر فقه پویا شده است (بیات زنجانى، ج ۴، ص ۱۳۳). به باور ایشان، مى‌توان در شرایط اجتماعى و حقوقى جدید، با حفظ اصول فقهى، احکامى متناسب با عدالت اجتماعى استنباط کرد.

این نگرش در اصلاحات قانونى جمهورى اسلامى ایران نیز بازتاب یافته است. در سال ۱۳۹۹، ماده ۵۵۱ قانون مجازات اسلامى مورد بازنگرى قرار گرفت و در موارد خاصى مانند تصادفات رانندگى، ديه زن و مرد برابر اعلام شد. این اصلاح، بعدها در سال ۱۴۰۰ توسط دیوان عالی کشور با صدور رأى وحدت رویه شماره ۸۰۲ مورد تأیید قرار گرفت. همچنین، آیت‌الله علوى گرگانی در فتوایى تأکید کرده‌اند که این اقدام قانونى در جهت مصالح عمومى و حفظ کرامت زن قابل تأیید است (استفتائات، ص ۱۶۷).

بنابراین، در حالى‌که حکم نصف بودن ديه زن در منابع روایى و فقه سنتى جایگاه ثابتى دارد، اما در تعامل با تحولات اجتماعى و اقتضائات زمان، دیدگاه‌هاى در حال شکل‌گیرى است که نشان از پویایی فقه و ظرفیت آن برای پاسخ‌گویی به نیازهای متغیر جامعه دارد.

۶. نقش زن در تبلیغ و ترویج دین

تبلیغ دین و ترویج معارف اسلامى، رسالتى همگانی است که قرآن کریم و روایات اسلامى بر عهده زنان و مردان نهاده‌اند. در طول تاریخ اسلام، زنان بسیاری در عرصه‌های تعلیم، خطابه، تألیف، و فعالیت رسانه‌ای در خدمت گسترش معارف دینی بوده‌اند. نمونه‌های بررسی‌شده در این بخش، تنها گوشه‌ای از این نقش‌آفرینی تاریخی و معاصر هستند و باید در کنار دیگر مصادیق و الگوهای فرهنگى و اجتماعى مورد مطالعه قرار گیرند تا تصویرى کامل‌تر از جایگاه تبلیغى زنان در اسلام ارائه شود.

۱.۶ آموزش و تربیت نسل (به عنوان مادر و معلم)

قرآن کریم در آیات مختلفى مسئولیت تربیت دینی فرزندان را بر دوش خانواده‌ها قرار داده است. در آیه «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ» (طه: ۱۳۲) به والدین دستور داده شده است که فرزندان خود را به نماز و عبادت دعوت کنند. این دستور به‌ویژه در مورد نقش تربیتى مادران تأکید دارد، چرا که در فرهنگ اسلامى، مادران به‌عنوان

اولین معلمان فرزندان در نظر گرفته می‌شوند.

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) نیز در حدیثی می‌فرماید: «الْوَلَدُ سَبْعٌ سِنِينَ وَ عَبْدٌ سَبْعٌ سِنِينَ وَ وَزِيرٌ سَبْعٌ سِنِينَ...» از این روایت می‌توان به‌طور خاص به نقش مادر در هفت سال اول زندگی کودک اشاره کرد که در این دوران بیشترین تاثیر را بر تربیت فرزند دارد. این مدت زمان حساس، به‌ویژه زمانی است که شخصیت و رفتارهای کودک تحت تاثیر مادر قرار می‌گیرد (کافی، ج ۶، ص ۴۹).

همچنین امام خمینی (رحمه الله) به اهمیت تربیت فرزند در دین اسلام اشاره می‌کنند و می‌نویسند که تربیت اولاد یکی از واجبات مهم است و بیشترین مسئولیت آن بر عهده مادران است. بدین ترتیب، مادران نقش محوری در آموزش و تربیت دینی فرزندان خود دارند و به‌ویژه در دوران کودکی، مسئولیت‌های سنگینی را بر دوش دارند (امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۲۴۱).

در تاریخ اسلام نیز نمونه‌های متعددی از نقش مادران در تربیت دینی و اجتماعی وجود دارد. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) نه تنها اولین زن مسلمان بود، بلکه در تربیت فرزندانی چون حضرت زینب (سلام الله علیها) که از مبلغان برجسته اسلام بودند، نقش کلیدی ایفا کرد. این نمونه تاریخی نشان‌دهنده اهمیت تربیت دینی در خانواده‌ها و تاثیر مادران در پرورش شخصیت‌های بزرگ دینی است (حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در تاریخ اسلام).

در ایران نیز اقدامات قابل توجهی برای تربیت دینی و آموزشی زنان در قرون اخیر صورت گرفته است. به عنوان مثال، بانو مجتهد امین، مؤسس «بنیاد تعلیمات اسلامی»، هزاران زن را در قرن ۱۴ هجری برای تدریس معارف دینی تربیت کرد و تاثیر زیادی در گسترش آموزش‌های دینی داشت (بنیاد تعلیمات اسلامی، قرن ۱۴ هجری).

در نظام حقوقی ایران، مطابق با ماده ۱۱۷۸ قانون مدنی، «تربیت اطفال هم حق و هم تکلیف والدین است» که بر اساس آن، والدین به‌ویژه مادران، مسئولیت تربیت فرزندان خود را دارند. این ماده نشان می‌دهد که در نظام حقوقی ایران نیز مسئولیت تربیت کودک به‌طور مشترک بر دوش والدین است، اما در عمل، مادران به‌دلیل حضور بیشتر در کنار فرزند، نقش برجسته‌تری در این زمینه ایفا می‌کنند (قانون مدنی ایران، ماده ۱۱۷۸).

آیت‌الله جوادی آملی نیز به اهمیت تربیت دینی توسط مادران اشاره کرده و آن را «مصدق بارز جهاد اکبر» می‌داند. این بیان نشان‌دهنده اهمیت تربیت فرزندان به‌ویژه در زمینه دینی است که در آن مادران باید به‌عنوان جهادگران بزرگ در مسیر تربیت دینی فرزندان خود عمل کنند (آیت‌الله جوادی آملی، زن در آئینه جلال و جمال، ص ۱۷۲).

در مجموع، تربیت دینی فرزندان یکی از اصلی‌ترین وظایف والدین به‌ویژه مادران است که هم در قرآن کریم و هم در سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) و آراء فقهی تأکید زیادی بر آن شده است. این امر نه تنها در مسیر رشد فردی فرزندان، بلکه در بهبود جامعه و تقویت بنیان‌های دینی و اجتماعی مؤثر است.

۲.۶ فعالیت‌های فرهنگی-مذهبی (سخنرانی، تألیف، رسانه)

قرآن در آیه ۷۱ سوره توبه می‌فرماید: «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ». علامه طباطبایی در «المیزان» (ج ۹، ص ۳۳۴) این آیه را جواز مشارکت زنان در امور تبلیغی می‌داند. امام خمینی در پاسخ به استفتایی (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۲۹۷) می‌فرماید: «زنان می‌توانند در مجالس وعظ و خطابه با رعایت موازین شرعی شرکت کنند».

بانو نصرت امین (معروف به بانوی اصفهانی) با نگارش کتاب ۱۵ جلدی «جامع الشتات» یکی از تأثیرگذارترین زنان مفسر قرآن در جهان شیعه محسوب می‌شود.

شبکه‌های تلویزیونی مانند «سلامت» در ایران با مدیریت زنان، برنامه‌های تخصصی تفسیر قرآن و احکام را تولید می‌کنند. مراسم روضه‌خوانی حضرت زینب (سلام الله علیها) توسط زنان در مساجد و حسینیه‌ها، سابقه‌ای هزارساله دارد. شیخ صدوق در «امالی» (ص ۱۸۳) از «زینب دختر علی (علیه السلام)» به عنوان الگوی خطابه‌های دینی زنان نام می‌برد.

- آیت الله مکارم شیرازی در کتاب «اخلاق در قرآن» (ج ۳، ص ۱۲۱) هشدار می‌دهد: «فعالیت‌های تبلیغی زنان نباید موجب اختلاط نامشروع یا تضعیف نقش خانوادگی آنان شود».

- مطابق ماده ۶۲ قانون برنامه ششم توسعه ایران، «حمایت از تشکلهای مذهبی زنان در چارچوب موازین اسلامی» به عنوان یک تکلیف حکومتی تصریح شده است.

نتیجه گیری

این پژوهش با بررسی نقش باورهای فرهنگی در شکل‌گیری پوشش زنان در جوامع معاصر، نشان داد که حجاب در اسلام نه تنها یک دستور شرعی، بلکه ابزاری برای حفظ کرامت، امنیت و هویت اجتماعی زنان است. یافته‌ها حاکی از آن است که مشارکت زنان در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی با رعایت ضوابط شرعی نه تنها مجاز، بلکه در مواردی مانند جهاد دفاعی و تبلیغ دین، ضروری شمرده شده است. همچنین، تفاوت‌های حقوقی بین زن و مرد در حوزه‌هایی مانند شهادت، ارث و دیه، عمدتاً ناشی از تقسیم مسئولیت‌های اجتماعی و مالی است، نه تبعیض ذاتی.

بررسی سیره عملی زنان در صدر اسلام، مانند حضرت خدیجه (سلام الله علیها) و حضرت زینب (سلام الله علیها)، تأکید می‌کند که رعایت حریم شرعی هیچ‌گاه به معنای انفعال اجتماعی نبوده، بلکه همراه با مسئولیت‌پذیری و نقش‌آفرینی فعال در جامعه بوده است. در نهایت، این پژوهش بیان می‌کند که الگوی پوشش زنان در جوامع اسلامی، تلفیقی از تعالیم دینی و شرایط فرهنگی هر جامعه است و می‌تواند با حفظ اصول، در قالب‌های متنوعی تحقق یابد. این یافته‌ها می‌تواند به سیاست‌گذاران و نهادهای فرهنگی کمک کند تا با درک عمیق‌تر از مبانی دینی و اجتماعی حجاب، برنامه‌ریزی‌های مناسب‌تری برای ارتقای جایگاه زنان در جامعه ارائه دهند.

منابع

۱. ابن هشام. (۱۴۱۵ ق). السيرة النبويه (جلد ۱). بيروت: دارالمعرفة.
۲. پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۰). مسجد در معماری ایران، تهران: انتشارات سروش دانش.
۳. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). حقوق زن در اسلام، قم: اسراء.
۴. خراسانی، حسین وحید. (۱۴۲۰ ق). منهاج الصالحین (جلد ۳). قم: انتشارات مدرسه امام باقر (ع).
۵. شهیدی، جعفر. (۱۳۸۵). فروغ ابدیت، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن (جلد ۱۵ و ۱۹). قم: انتشارات اسلامی.
۷. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۵ ق). مجمعالبیان فی تفسیر القرآن (جلد ۸). بیروت: دارالمعرفة.
۸. فلور، ویلم. (۱۳۷۸). تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: انتشارات توس.
۹. مجلسی، محمدباقر. (۱۳۷۳). حلیۃ المتقین، تهران: انتشارات اسلامی.
۱۰. مصطفوی، زهرا. (۱۳۹۲). زن در اسلام و ایران، قم: نشر هاجر.
۱۱. مطهری، مرتضی. (۱۳۵۴). مسئله حجاب، تهران: انتشارات صدرا.
۱۲. مطهری، مرتضی. (۱۳۶۲). زن در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه (جلد ۸). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۴. موسوی بجنوردی، سید محمد. (۱۳۹۷). فقه و زندگی مدرن، قم: انتشارات خیمه.
۱۵. یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۰ ق). عروة الوثقی (جلد ۱). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۶. قانون مجازات اسلامی ایران. (۱۴۰۱). تهران: انتشارات روزنامه رسمی.
۱۷. برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران. (۱۴۰۰). تهران: انتشارات معاونت برنامه‌ریزی ریاست جمهوری.
۱۸. دانشگاه علوم پزشکی تهران. (۱۴۰۰). پژوهش نگاه و سلامت روان، تهران: انتشارات دانشگاه.
۱۹. سازمان ثبت احوال کشور. (۱۴۰۲). گزارش آماری طلاق، تهران: نشر سازمان ثبت احوال.
۲۰. شورای سیاستگذاری ائمه جمعه. (۱۴۰۱). آییننامه ائمه جماعات، قم: نشر شورای سیاستگذاری.
۲۱. مرکز آمار آموزش عالی. (۱۴۰۲). گزارش سالانه دانشگاه الزهراء، تهران: انتشارات مرکز آمار.
۲۲. مرکز پژوهشهای مجلس. (۱۴۰۱). گزارش اشتغال زنان در شرکتهای دانشبنیان، تهران: نشر مرکز پژوهشها.
۲۳. Smith, J. (2021). *Gender and Workplace in Asia. Berlin: Springe.